

Pučka medicina i otorinolaringološke bolesti u južnoj Hrvatskoj u 19. stoljeću

Folk Medicine and Otorhinolaryngological Diseases in Southern Croatia in the 19th Century

Petar Ivanišević^{1*}, Zlatko Kljajić², Marisa Klančnik¹, Milan Ivanišević³

¹ Klinički bolnički centar Split, Klinika za bolesti uha, nosa i grla s kirurgijom glave i vrata, Split, Hrvatska

² Sveučilište u Splitu, Pomorski fakultet, Split, Hrvatska

³ Sveučilište u Splitu, Medicinski fakultet, Split, Hrvatska

Sažetak. Pučka je medicina tradicionalna medicinska praksa u općoj populaciji, a posebno ruralnoj. Metode pučke medicine koristile su biljne lijekove kao i upotrebu ljudskih i životinjskih supstancija, minerala i raznih postupaka. Ima veoma malo literature koja govori o narodnom liječenju bolesti uha, nosa i grla. Cilj je ovog rada prikazati kako su se u pučkoj medicini liječile otorinolaringološke bolesti u južnoj Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća. Nastojalo se objasniti i razloge takvog empirijskog liječenja koje se prenosilo pokoljenjima. Krajem 19., a naročito početkom 20. stoljeća u južnoj Hrvatskoj, ali i u cijeloj Hrvatskoj, najprije u velikim gradovima, razvila se moderna i znanstvena otorinolaringologija. Tako je postupno pučka medicina u liječenju uha, nosa i grla sve više i više padala u zaborav.

Ključne riječi: Hrvatska; otorinolaringologija; povijest 19. stoljeća; pučka medicina

Abstract. Folk medicine is a traditional medical practice in the general population, especially rural. Traditional medicine methods used herbal remedies as well as the use of human, animal substances, minerals and various procedures. There is very little literature discussing the folk treatment of ear, nose and throat diseases. The aim of this paper is to show how otorhinolaryngological diseases were treated in folk medicine in southern Croatia during the 19th century. Efforts were also made to explain the reasons for such empirical treatment that passed from generation to generation. At the end of the 19th, and especially at the beginning of the 20th century, modern and scientific otorhinolaryngology developed in southern Croatia, but also throughout Croatia, first in large cities. So, gradually the folk medicine in the treatment of ear, nose and throat diseases became forgotten.

Keywords: Croatia; history, 19th Century; medicine, traditional; otolaryngology

***Dopisni autor:**

Petar Ivanišević, univ. spec. dr. med.
Klinički bolnički centar Split, Klinika za
bolesti uha, nosa i grla s kirurgijom
glave i vrata
Spinčićeva 1, 21000 Split, Hrvatska
E-mail: pivanisevic@kbsplit.hr

<http://hrcak.srce.hr/medicina>

UVOD

Prije razvoja znanstvene otorinolaringologije za liječenje bolesti uha, nosa i grla primjenjivalo se narodno liječenje i koristili su se domaći lijekovi. Metode liječenja u pučkoj medicini razni su postupci, korištenje lijekova biljnog, životinjskog, ljudskog i mineralnog podrijetla. Najčešći narodni lijekovi bili su rakija, maslinovo ulje, češnjak i med. Znanje se prenosilo usmenom predajom. Nekad bi se ta iskustva zapisivala u ljekarušama. Kod dugotrajnog ili neuspješnog liječenja došlo bi u obzir zaklinjanje, molitve, dodirivanje svetačkih slika i kipova i prinošenje zavjetnih darova (votiva)¹⁻³. O pučkoj medicini u liječenju otorinolaringoloških bolesti malo se pisalo i nikada na jednom mjestu. Cilj je ovog rada prikazati najčešće načine liječenja bolesti uha, grla i nosa metodama pučke medicine u južnoj Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća. Nastojalo se objasniti i mehanizme mogućeg djelovanja narodnih lijekova i postupaka. U različitim krajevima ove regije bilo je dosta sličnosti u liječenju, ali ponekad i manjih razlika, uglavnom uvjetovanih specifičnošću podneblja.

LIJEČENJE BOLESTI UHA, NOSA I GRLA

Upala srednjeg uha (*otitis media*)

Manifestira se bolom u zahvaćenom uhu (*otalgia*), provodnim oštećenjem sluha, katkad iscjetkom iz uha i povišenom temperaturom, posebno kod mlađih osoba. Liječila se na različite načine. Najčešće se ukapavao sok od biljke čuvarkuće (*Semprevivum tectorum* L.) u oboljelo uho. U ležećem položaju stavilo bi se nekoliko kapi i pustilo da odstoji nekoliko minuta, a zatim pustilo da isteče iz uha. Obično bi se kapalo 2-3 puta na dan. Osim što je djelovao antimikrobno i smanjivao bol, rastapao je i cerumen (Slika 1)⁴.

U liječenju upale uha koristilo se i maslinovo ulje (*Olivae oleum* L.). Ulijevalo bi se nekoliko kapi blago zagrijanog ulja u uho i začepilo pamukom. Ono ima antimikrobna i analgetska svojstva⁵⁻⁷. Kako bi pojačali antibakterijsko djelovanje, u ulje bi dodavali tekućinu od iscijeđenog češnjaka ili bijelog luka (*Allium sativum* L.). Češnjak sadrži fitoncide. Glavni je sastojak češnjaka sumporna tvar alin koji se gnječenjem češnjaka pretvara u alicin koji djeluje protiv bakterija i znatno je jači

Slika 1. Čuvarkuća, narodni lijek za upalu uha

U ovom radu prikazani su najčešći načini liječenja bolesti uha, grla i nosa metodama pučke medicine u južnoj Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća. Nastojalo se objasniti i mehanizme mogućeg djelovanja narodnih lijekova i postupaka.

od eritromicina i ciprofloksacina. Također djeluje antivirusno, antigljivično, antiparazitski i antioksidacijski^{4,8}.

Neki su smatrali da je suvereno sredstvo protiv bolesti uha ulje od miša, koje se dobiva močeci male miševе u ulju⁹.

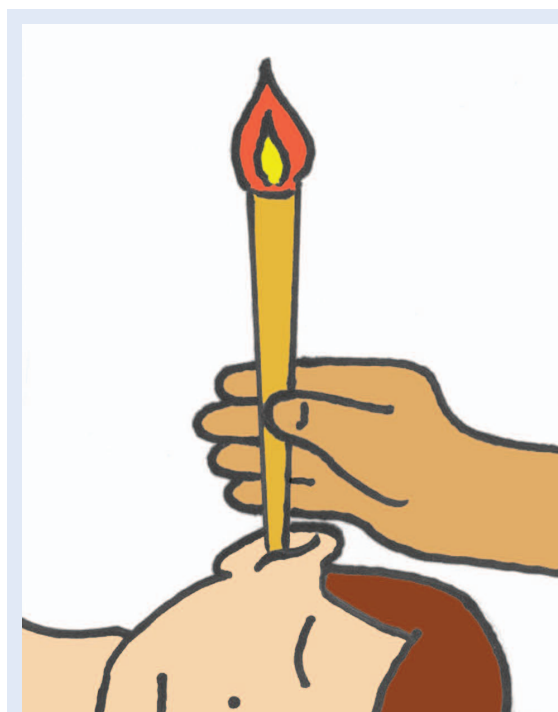
Ponekad se u uho stavljala puževa sluz zbog svojih protuupalnih i regenerativnih svojstava⁵.

Protiv gnojne upale uha istuklo bi se drienka (*Cornus mas* L.) pa bi se nakapao njegov sok u uho. U narodu je poznata izreka „zdrav kao dren“ jer je drien oduvijek slovio kao čvrsto drvo otporno na bolesti i štetočine te može doživjeti starost do 200 godina. Plod (drenjina), ali i svi dijelovi drijena koriste se u tradicionalnoj i modernoj medicini. To je zbog adstringentnog, antimikrobnog, antiparazitnog i protuupalnog učinka. Plod je bogat antocijaninima, fenolnim spojevima, flavonoidima, askorbinskom kiselinom i taniom¹⁰.

Za uholbolju koristile su se sljedeće biljke i pripravci: sok od koromača (*Foeniculum vulgare* L.), sljeza (*Malva sylvestris* L.), bokvice/trputca (*Plantago lanceolata* L.), metvice (*Mentha piperita* L.) nekad izmiješane s toplim medom (*Mel mellis* L.), crvenog luka s majčinim mlijekom (*Lac matris* L.), zatim rakija, topla žuč guske ili jegulje (*Fel* L.) i mnoge druge kombinacije¹¹.

Koromač, zahvaljujući sastojku anetolu, djeluje antimikrobno¹². Trputac ima antimikrobno i adstringentno djelovanje^{13,14}. Metvica ima protuupalno djelovanje. Sadrži kvercetin koji je jedan od najaktivnijih bioflavonoida¹⁵. Med djeluje antimikrobno i kao biostimulator. Stafilocoki stvaraju barijeru poznatu kao biofilm koji u 85 % slučajeva nestaje nakon tretmana medom. Med ima pH 3,2 – 4,5 što ga čini izuzetno kiselim, a to mnoge bakterije ne podnose. Nema rezistencije na bakterije^{16,17}. Majčino mlijeko imalo je protektivnu ulogu. U svom sastavu ima brojne imunoglobuline, lizozim, laktoferin¹⁸. Žuč, odnosno žučne soli djeluju baktericidno¹⁹.

Uho se grijalo različitim ugrijanim predmetima, najčešće krpama i jastučićima ispunjenim žitaricama. Stavljali su se oblozi od tople vode i tople vunene krpe na uho.

Slika 2. Zapaljeni voštani tuljac u uhu za izvlačenje cerumena

Bolove i upalu ublažavao je crveni luk ili kapula (*Allium cepa* L.), prerezan napola ili nasjeckan i pečen na žaru, zatim zamotan u krpu, stavljen na uho i pričvršćen trakom⁴.

Cerumen u vanjskom uhu (ušna smola, ušna mast ili ušni vosak)

Prekomjerno nakupljanje cerumena može izazvati naglušnost (*subsurditas*), bol uha (*otalgia*), zujanje, šum (*tinitus*), osjećaj punoće u uhu, svrbež.

Za odstranjenje cerumena iz uha koristila se tzv. šuplja svijeća, tj. tuljac od debljeg papira ili tkanine koji bi se prije namočio u vosak. Šiljati završetak stavio bi se u zvukovod, a široki zapalio. Pustilo bi se da 2/3 izgori. Toplina omekšava cerumen. Plamen tuljca stvara razrijeđeni zrak i lagani vakuum koji izvlači cerumen i nečistoću iz uha (Slika 2)^{5,10}. U današnje vrijeme neki liječnici osporavaju djelotvornost te metode²⁰. Maslinovo ulje također omekšava cerumen.

Strano tijelo u zvukovodu

Kukac u zvukovodu izaziva šuškanje, pucketanje u uhu. Za vađenje kukaca ili predmeta iz uha utisnulo bi se „malo sala od puva miša (puha)“ da lakše izađu (Poljica)⁴. S istom svrhom ulijevalo bi se mlako ulje²¹. Također bi se stavljao sok od hrena (*Armoracia rusticana* L.) i vlastita mokraća (*Urina* L.). Hren tjera kukce i štetočine zbog intenzivnog mirisa²².

Za istjerivanje crva iz uha grijala bi se u ulju mravlja jaja i lišće od rutvice (*Ruta graveolens* L.) te bi se stavilo na uši. Mravlja kiselina ima opor miris, antimikrobno i antiparazitno djelovanje. Rutvica je antihelmintik i dobar repelent. Njezin jak miris odbija čak i mačke i pse²¹.

Voda u zvukovodu stvara osjećaj punoće u uhu i zaglušenost. Ako duže stoji, može izazvati iritaciju i upalu zvukovoda. Treba nagnuti glavu na stranu gdje je voda u uhu i skakati na jednoj nozi. Osim toga može se povlačiti ušnu resicu koja će proširiti ušni kanal da voda lakše izađe²¹.

Grlobolja (pharyngo-tonsillitis, angina)

Za lakšu grlobolju davala se vruća juha, vruće svježe kuhano mlijeko s medom ili prženim šećerom ili bez njih (blagotvorno djeluju oblažući sluznicu umirujućim filmom i smanjujući iritaciju), kuhano vino ili rakija pomiješana s paprom (*Piper*

nigrum L.). Rakija, vino i papar imaju antibakterijski učinak^{1, 23, 24}. Pili su se čajevi od kamilice (*Martica chamomilla* L.), kadulje (*Salvia officinalis* L.), sljeza (*Malva sylvestris* L.), gospine trave / kantariona (*Hypericum perforatum* L.), stolisnika (*Achillea millefolium* L.), majčine dušice (*Thymus serpyllum* L.), bokvice/trputca (*Plantago lanceolata* L.), šipka (*Rosa canina* L.), lipe (*Tilia* L.) i bazge (*Sambucus nigra* L.)¹¹. Koristilo se grgljanje kaduljom, sljezom, slanom vodom, sokom od limuna (*Citrus limon* L.), vinom i rakijom²⁵.

Svi navedeni biljni čajevi djeluju antimikrobno, a neki dodatno djeluju adstrigentno, regenerirajuće na sluznicu, analgetski, oblažu sluznicu, potiču na izlučivanje sline.

Sastojci kamilice jesu etersko ulje azulen koje djeluje protuupalno, tanin koji djeluje adstrigentno i protuupalno, a flavonoidi povoljno djeluju na kapilare i vene te smanjuju otok tkiva²⁶. Kadulja sadrži spoj tujon koji djeluje protuupalno protiv bakterija, virusa i gljivica. Također smanjuje otok sluznice i djeluje analgetički²⁷. Stolisnik djeluje baktericidno i adstrigentno jer ima azulen, tanine i flavonoide²⁸. Majčina dušica i sljez djeluju protuupalno i stvaraju sluz koja oblaže sluznicu²⁹. Majčina dušica sadrži biljne, odnosno prirodne antibiotike/fitoncide, koji djeluju baktericidno³⁰. Šipak je bogat vitaminom C i sadrži flavonoide. Povoljno djeluje na simptome prehlade³¹. Čaj od lipe, zahvaljujući eterskom ulju, taninima, služi i flavonoidima kvercetin i kempferol, tradicionalno se koristi kod prehlade i gripe³². Bazga ima antivirusni učinak i podiže imunitet³³. Topla slana voda smanjuje otok i smiruje bol. Limun ima antibakterijsko djelovanje i potiče lučenje sline³⁴. Vino i rakija dezinficiraju i uklanjaju bol grla^{35, 36}.

U svrhu grijanja, grlo se previjalo na različite načine. U Poljicima se na grlo privijalo „crne neoprane vune ovna prazovita“, odnosno „šporke“ ovčje vune jer se pranjem uklanja masnoća lanolin i vlakna se zapetljaju i zbiju, a vuna se skupi i stisne^{4, 9}. Za grijanje vrata izvana su se stavljale vrećice s različitim sjemenjem, suhim travama (kukurijek), brašnom (raž) uz obavezan dodatak masnoće/slanine, svinjske masti, ulja. Nekad bi se oko vrata stavio topli lug u vunenoj čarapi^{5, 25, 37}.

Kod jake upale grla (difterija, grlica) ispiranje grla vršilo se sumporom otopljenim u vodi ili prskanjem čistim sumporom. Na splitskom je području

Slika 3. Sv. Blaž, svetac zaštitnik od bolesti grla (Muzej grada Zagreba, nepoznati autor, 1749.)

U južnoj Hrvatskoj pučka medicina koristila se pretežno u seoskim krajevima do početka 20. stoljeća, kada je znanstvena medicina preuzela primat u liječenju stanovništva.

cijepljenje, davanje Behringova seruma počelo oko 1900. godine i tada je znatno manje djece umiralo od difterije⁴. U neizvjesnim slučajevima ispod vrata se stave dvije male ukrštene voštaničice blagoslovljene od sv. Blaža. Naime, sveti Blaž (Vlaho) bio je izučeni liječnik i štuje se kao zaštitnik od grlobolje. Predaja kaže da je jednom prilikom svetom Blažu došla neka žena s djetetom u naručju i molila ga da pomogne djetetu jer mu je u grlu zapela riblja kost. Svetac se pomolio i prekrizio djetetovo grlo tako da je ozdravilo. Na temelju toga događaja sveti se Blaž štuje kao zaštitnik od grlobolje, pa je tako uvriježeno da se na njegov blagdan (3. veljače) u svim crkvama obavlja blagoslov grla – tzv. grličanje, i to na način da se ukrštaju dvije svijeće i postave vjernicima na grlo, a za to vrijeme svećenik govori: „Po zagovoru svetog Blaža, biskupa i mučenika, oslobodio

te Gospodin bolesti grla i svakog drugog zla. U ime Oca i Sina i Svetoga Duha. Amen" (Slika 3)⁵. Kod teških oblika tonzilitisa s gnojnim čepovima u djece, posebno obučene žene su „podizale grlo". Prst namočen u toplo ulje stavljale bi djetetu u grlo i otečenu tonzilu podigle. Pri toj radnji iz gnojne otekle tonzile gnoj bi iscurio, a djetetu bi odmah bilo bolje^{5, 10}.

Prehlada (*rhinosinusitis*)

Simptomi su začepljen nos, curenje iz nosa, pritisak ili bol oko nosa, očiju ili čela, grlobolja i temperatura. Najčešće je uzrokovana virusima. Liječila se ležanjem u krevetu i držanjem utoplo. Sve što se jelo i pilo moralo je biti toplo ili vruće. Pio se kuhani cvijet bazge s medom i vruće vino s paprom³⁸. Uobičajeno je bilo presjeći bolest češnjakom i rakijom. Inhalacije su napravljene vrućom kamilicom i morskom vodom. U začepljen nos stavljali bi svinjsku mast, maslo ili maslinovo ulje^{1, 4}.

Kod grlobolje i prehlade temperaturu su snižavali sirovim ploškama krumpira (*Solanum tuberosum* L.) katkad namočenim u rakiju, koje bi stavljali u čarape na stopala i držali preko noći.³ Masirali bi tijelo rakijom ili „kvasinom". Na čelo i prsa stavljali bi hladne vodene obloge. Nekoć su protiv vrućice na tabane privijali živo razrezano pile ili žabu^{11, 39, 40}. U slučaju visoke tjelesne temperature i teškog stanja pomoć se tražila i u molitvama. Zvalo se i svećenika da donese „libar od molitve, neka prikriži, poškropi kršćenom vodom, pa će zlo, ako Bog da, odmah odstupiti"⁴.

Strano tijelo u grlu

Najčešće bi to bio veliki zalogaj hrane, kost, riblja kost, igračka. Problem se pokušao riješiti pijenjem vode, sirovog bjelanjka, gutanjem kore kruha ili bi se trebalo jako zakašljati i nekad bi se tuklo po plećima⁴.

Upala grkljana i glasnica (*laryngitis*)

Manifestira se promuklošću i grloboljom. Za promuklost se davala mješavina maslinova ulja (djeluje antimikrobno i analgetski i smanjuje osjećaj grebenja u grlu), žumanjka (vlaži grlo i podmazuje ligamente; i danas profesionalni pjevači uzimaju sirova jaja za dobar glas) i malo žutog kristalnog šećera (povećava stvaranje sluzi i smanjuje iritaci-

ju). Bolesnik se kadio tako da bi se nagnuo nad vrelom vodom u koju se stavi šaka soli. Vrat se uvijao u vunenu tkaninu, pili su se topli čajevi, najčešće od kamilice i kadulje, obično s dodatkom meda. Slični su se postupci primjenjivali i u drugim dijelovima Hrvatska, pa i šire^{4, 41-43}. Za imati dobar glas preporučavalo se staviti u vodu češanj bijeloga luka i malo meda ili staviti u bijelo vino prah od sasušenog cvijeća bazge pa popiti³⁹.

Krvarenje iz nosa (*epistaxis*)

Treba začepiti nosnice prstima i disati na usta. Krpa namočena u hladnu vodu stavila bi se na vrat, a također i na nos i na lice²². Šmrknuo bi se ili ulio u nos sok od listova koprive (*Urtica dioica* L.). Ima hemostatsko svojstvo zahvaljujući prisustvu vitamina K. Također ima i adstringentno djelovanje. Šmrkao se i sok od naranče^{37, 38}. U svrhu zaustavljanja krvarenja u nos se stavljao pepeo od spaljenog kokošnjeg perja, zatim prah od poprženog stučenog lišća bazge, runjavice (*Hieracium pilosella* L.) ili slanutka (*Cicer arietinum* L.)²¹.

Rak kože (*epithelioma cutis*) na nosu i ušnoj školjci

Rak kože u narodu se zvao na različite načine – kao grizica, kangara, rak-rana, krasta, rana koja ne zacjeljuje.

U liječenju „grizice" Frano Ivanišević navodi u Poljicima sljedeći postupak: Stavi se mladi slatki sir namazan medom, a poslije se stavi melem načinjen od ulja noćnjaka (djevičansko ulje), borove (*Pinus silvestris* L.), smrekove (*Juniperus communis* L.) i jelove (*Abies alba* L.) masti i smole pa se pomiješa s dobro stučenim modrim kamenom i pušćanim prahom (trinitroceluloza: sumpor, kalijev nitrat i drveni ugljen).

Med djeluje protuupalno i antikancerogeno. U sastavu sadrži flavanoide koji obično imaju antikancerogena svojstva zbog svoje antioksidacijske aktivnosti i također sposobnosti da mijenjaju mnoge signalne puteve, uključujući stimulaciju faktora tumorske nekroze alfa (TNF- α), inhibiciju stanične proliferacije, indukciju apoptoze i zaustavljanje staničnog ciklusa. Modri kamen djeluje nagrizajuće, a ostali sastojci djeluju antiseptički, potiču zacjeljivanje i vezuju toksine^{4, 44}.

U imotskoj okolici tvrdili su da pomaže trava „podlanica" (*Caulis platycarpus* L.). Zgnječi se,

sok izažme na ranu i ponovi nekoliko puta. Rana zaraste, ali ožiljak ostane^{23, 45}.

Za liječenje raka kože, bradavica i krasta koristio se rosopas (*Chelidonium majus* L.) kojemu se danas pripisuju i antikancerogena svojstva. Koristili su se listovi. Promjene su se mazale njihovim sokom, stavljali oblozi ili se rosopas miješao sa svinjskom masti^{9, 46}.

Nekad se na tumoroznu tvorbu na koži stavljala modra galica (CuSO₄) koja ima nadražujuće i nadražujuće djelovanje na kožu te je može razgraditi, pa tako i tumor⁴⁷.

ZAKLJUČAK

Pučka medicina postoji onoliko dugo koliko postoji i čovječanstvo. Osnovni postupci koje pučka medicina koristi jesu fitoterapija, lijekovi ljudskog, animalnog i, u manjoj mjeri, mineralnog podrijetla, razne fizikalne manipulacije i religijski obrasci – molitve. Istraživanje u ovom radu o liječenju bolesti uha, nosa i grla temeljilo se na literaturnim izvorima i dijelom na razgovorima s kazivačima. Postojali su mnogobrojni načini liječenja. Najčešće su se koristili biljni lijekovi. Uglavnom su postupci liječenja bili racionalni i donekle djelotvorni te su se većinom mogli znanstveno objasniti. Rijetko su kada pravili štetu tako da je i u pučkoj medicini postojalo načelo „važno je ne škoditi“. U južnoj Hrvatskoj (Splitsko-dalmatinska, Šibensko-kninska, Zadarska i Dubrovačko-neretvanska županija) pučka medicina koristila se uglavnom u seoskim krajevima do početka 20. stoljeća, kada je znanstvena medicina preuzela primat u liječenju stanovništva.

Izjava o sukobu interesa: Autori izjavljuju kako ne postoji sukob interesa.

LITERATURA

- Fortis A. Put po Dalmaciji (prijevod Maras M, Novaković D.). Zagreb: Globus, 1984;61.
- Grmek MD. Medicina, narodna. In: Šercer A, Grmek MD (eds). Medicinska enciklopedija. 4th Edition. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1969;434-9.
- Total Croatia [Internet]. Bradbury P: The weird and wonderful world of Croatian medicinal folklore 2018, c2025 [cited 2019 Jun 31]. Available from: <https://total-croatia-news.com/news/made-in-croatia/the-weird-and-wonderful-world-of-croatian-medicinal-folklore-this-stuff-could-kill-you/>.
- Ivanišević F. Poljica, narodni život i običaji. Split: Književni krug, 1987;165-86.
- Jelić R. Pučka medicina u zadarskoj okolici. Liječ Vjesn 1957;79:628-46.
- Karaosmanoglu H, Soyer F, Ozen B, Tokatli F. Antimicrobial and antioxidant activity of Turkish extra virgin oil. J Agric Food Chem 2010;58:8238-45.
- Medina E, Romero C, Brenes M, De Castro A. Antimicrobial activity of olive oil, vinegar, and various beverages against foodborne pathogens. J Food Prot 2007;70:1194-9.
- Kovaročić J, Bistrická J, Vollmannova A, Tóth T, Brindza J. Biologically valuable substances in garlic (*Allium sativum* L.)-A review. J Cent Eur Agric 2019;20:292-304.
- Smolčić F. Pučka medicina u dubrovačkoj okolici. In: Bibica M, Krmpotić M, Orlić Đ (eds). Dubrovački liječnik. Dubrovnik: Dubrovačka hrvatska tiskara, 1933;42-52.
- Hovorka Zderas O. Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1900;119-54.
- Brenko A, Dugac Ž, Randić M. Narodna medicina: Et-nografski muzej, Zagreb studeni, 2001;159-62.
- Naaz S, Ahmad N, Qureshi MI, Hashmi N, Akhtar MS, Khan MMA. Antimicrobial and antioxidant activities of fennel oil. Bioinformation 2022;18:795-800.
- Zhakupbekov K, Turgumbayeva A, Issayeva R, Kipchak-bayeva A, Kadyrbayeva G, Tleubayeva M et al. Antimicro-bial and Other Biomedical Properties of Extracts from *Plantago major*, Plantaginaceae. Pharmaceuticals 2023; 16:1092.
- Wegener T, Kraft K. Plantain (*Plantago lanceolata* L.): anti-inflammatory action in upper respiratory tract infections. Wien Med Wochenschr 1999;149:211-6.
- Mahendran G, Rahman LU. Ethnomedicinal, phytochemical and pharmacological updates on Peppermint (*Mentha × piperita* L.)-A review. Phytother Res 2020;34:2088-139.
- Nikolić-Palješević S, Redžepagić-Deržević E. Bolesti oka i terapijski učinak meda. Hrana u zdravlju i bolesti 2016;5:27-31.
- Majtanova N, Cernak M, Majtan J. Honey: A natural remedy for eye disease. Forsch Komplementmed 2016;23: 364-9.
- Podgorelec V, Brajnović Zaputović S, Kiralj R. Majčino mlijeko najbolji je izbor prehrane za dovođenče i dojenče. Sestrinski glasnik 2016;21:33-40.
- Kujundžić N. Velika sinjska ljekaruša: Obrada, transliteracija i faksimil. Zagreb: Farmaceutsko-biokemijski fakultet; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za medicinske znanosti-Odsjek povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti; Sinj Matica hrvatska, Ogranak, 2014;190.
- Rafferty J, Tsikoudas A, Davis BC. Ear candling. Can Fam Physician 2007;53:2121-2.
- Pećina M, Fatović-Ferenčić S. Knjige od likarije: faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010;181-6.
- Nuić A. Narodna medicina (Duvno u Bosni). Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (knjiga 21). Zagreb: JAZU, 1916;116-28.
- Belica B. Pučka medicina u okolici Imotskoga prema zapisima fra Silvestra Kutleše. Split: Kačić, 1986;18:75-95.
- Karsha PV, Lakshmi OB. Antibacterial activity of black pepper (*Piper nigrum* Linn.) with special reference to its mode of action on bacteria. Indian J Nat Prod Resour 2010;1:213-4.

25. Muršić I. Higijena, njega i liječenje bolesti kože u narodnoj medicini Slavonije i Baranje. Osijek: Medicinski fakultet, 2017. PhD thesis.
26. Srivastava JK, Shankar E, Gupta S. Chamomile: A herbal medicine of the past with bright future. *Mol Med Rep* 2010;3:895-901.
27. Ghorbani A, Esmaeilizadeh M. Pharmacological properties of *Salvia officinalis* and its components. *J Tradit Complement Med* 2017;7:433-40.
28. Benedek B, Kopp B. *Achillea millefolium* L. s.l. revisited: Recent findings confirm traditional use. *Wien Med Wochenschr* 2007;157:312-4.
29. Mehreen A, Waheed M, Liaqat I, Arshad N. Phytochemical, antimicrobial, and toxicological evaluation of traditional herbs used to treat sore throat. *Biomed Res Int* 2016;2016:8503426.
30. Jarić S, Mitrović M, Pavlović P. Review of Ethnobotanical Phytochemical, and Pharmacological Study of *Thymus serpyllum* L. *Evid Based Complement Alternat Med* 2015:101978.
31. Winther K, Warholm L, Campbell-Tofte J, Marstrand K. Effect of *Rosa canina* (Rose-hip) on cold during winter season in the middle-class population: A randomized double-blinded, placebo-controlled trial. *J Herb Med* 2018;13:34-41.
32. Chinou I. Assessment report on *Tilia cordata* Miller, *Tilia platyphyllos* Scop., *Tilia x vulgaris* Heine or their mixtures, flos. European Medicines Agency. Committee on Herbal Medicinal products. Amsterdam, 2012;1-20.
33. Santin JR, Benvenuti L, Broering MF, Nunes R, Capitanio Goldoni F, Klein Patel YB et al. *Sambucus nigra*: A traditional medicine effective in reducing inflammation in mice. *J Ethnopharmacol* 2022;283:114736.
34. Ali J, Das B, Saikia T. Antimicrobial activity of lemon peel (*Citrus limon*) extract. *Int J Curr Pharmac Res* 2017;9:79-82.
35. Daglia M, Papetti A, Grisoli P, Aceti C, Dacarro C, Gazzani G. Antibacterial activity of red and white wine against oral streptococci. *J Agric Food Chem* 2007;55:5038-42.
36. Sheth NK, Wisniewski TR, Franson TR. Survival of enteric pathogens in common beverages: an in vitro study. *Am J Gastroenterol* 1988;83:658-60.
37. Medić M. Četiri ljekaruše, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (knjiga 14/2). Zagreb: JAZU, 1909;168-284.
38. Stošić K. Šibenska ljekaruša. *Liječ Vjesn* 1934;7:189-96.
39. Stojković M. Dvije hrvatske ljekaruše iz Dalmacije. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (knjiga 31/2). Zagreb: Nadbiskupska tiskara Zagreb, 1938;201-40.
40. Bartulović P. Različite likarije. *Coletti* 1799;7.
41. Krznarić A. Narodna medicina, higijena i porod u lovinačkom kraju. *Senj zb* 2010;37:323-65.
42. Korenić S. Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena Zagreb: JAZU, 1896;119-151.
43. Simić S. Narodna medicina u Kratovu. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (knjiga 42). Zagreb: JAZU, 1964;309-443.
44. Sarfraz A, Nor Hayati O. Honey as a potential natural anticancer agent: a review of its mechanisms. *Evid Based Complement Alternat Med* 2013;2013:829070.
45. Kujundžić N. Neke morfološke, anatomske i uzgojne značajke podlanice (*Caucalis platycarpus* L.), prirodnog imunostimulansa. *Farm Glas* 2006;62:63-72.
46. Capistrano IR, Wouters A, Larson F, Gravekamp C, Apers S, Pieters L. In vitro and in vivo investigations on the antitumour activity of *Chelidonium majus*. *Phytomedicine* 2015;22:1279-87.
47. Lapid O. Copper sulphate burns to the hands, a complication of traditional medicine. *J Burn Care Res*. 2008;29:544-7.